

OPEN ACCESS

JOSEF ŠIMANDL (ED.): SLOVNÍK AFIXŮ UŽÍVANÝCH V ČEŠTINĚ

Praha: Karolinum, 2017, 654 stran

ISBN 978-80-246-3544-6

Počátek roku 2017 přinesl publikování výsledku rozsáhlého projektu realizovaného v letech 2013–2016 na základě grantu uděleného Grantovou agenturou ČR více než desetičlennému týmu lingvistů převážně z ÚJČ pod redaktorským vedením Josefa Šimandla: *Slovník afixů užívaných v češtině*. Vedle knižní podoby je uživatelům k dispozici i v elektronické verzi: www.slovnikafixu.cz. Vzniklo rozsáhlé lexikografické dílo, novátorské předmětem i metodologií: soupis odvozovacích prostředků, zpracovaný na základě korpusů současné češtiny. V tomto smyslu je tento specifický slovtvorný slovník u nás první, obdobu nemá ani v jiných slovanských jazycích (s výjimkou *Slovníku slovtvorných afixů současného ruského jazyka*, 2016, který však nevznikl s využitím korpusů¹). Pro historickou návaznost a kontext dosavadního lexikografického zpracování afixů i pro (obsahové a rozsahové) srovnání připomeňme *Retrogradní morfe matický slovník češtiny* Eleonory Slavíčkové (Praha: Academia, 1975; založený na materiálu cca 64 000 slov) a pro slovenštinu *Morfem atický slovník slovenčiny* (Milo slava Sokolová — Gustáv Moško — František Šimon — Vladimír Benko, Prešov: Ná uka, 1999; na materiálu cca 70 000 lexikálních jednotek, uspořádaný abecedně), příp. výběrový *Bázový morfem atický slovník češtiny* (Zbyněk Šiška, Olomouc: UP, 1998, 2005).

Slovník afixů užívaných v češtině zpracovává afixy (prefixy a sufixy) a členy kompozit jim blízké, kterými se v současnosti tvoří česká i přejatá slova. Kniha je uvedena rozsáhlejší předmlouvou O slovníku (s. 7–35): vymezuje se v ní cíl slovníku, blíže je charakterizován slovtvorný materiál, představeny typy hesel, nápady a tipy, jak slovník využívat, a diskusní téma cirkumfixy s roz-. Po seznamu značek a zkratek, slovníčku termínů (zahrnuje relevantní termíny mimo klíčových, vymezených samostatně v 2. části knihy: prefix, sufix, cirkumfix, afixoid) a seznamu odborné literatury (s. 38–45) následuje vlastní heslář (s. 47–642) obsahující 1078 abecedně uspořádaných hesel, z toho 355 standardních a 723 informativních. Na závěr knihy je zařazen abecední rejstřík podob afixů (s. 644–652).

Vedle vlastních slovtvorných sufixů jsou ve slovníku zpracovány tvarotvorné afixy hraničící s lexikálními: stupňovací (adjektivní) afixy, negační prefix *ne-*, tvarotvorné prostředky sloužící koncovkovému tvoření (*-o*, *-a*, *-í*), cirkumfixy (*bez-* *-ý*, *bez-* *-í*) a kmenotvorné slovesné přípony sloužící sufixaci sloves. Afixy jsou (jak se uvádí v předmluvě) chápány v souladu s (českou) tradicí v opozici ke kořenným morfům, jako morfy vyjadřující různou měrou a různým způsobem obecný vztah odvozeného slova ke slovu základovému (o něm blíže viz s. 11). Uvedené pojetí cirkumfixů (a jejich klasifikace, viz s. 13–15) je v naší slovtvorné literatuře dosud nejširší, a to s vědomím, že interpretace ve smyslu tvoření cirkumfixací nebývá vždy jediná možná; za cirkumfixaci se zde považují případy přesvědčivější sémanticky (*před revolucí* → *před-revoluč-ní*). Také afixoidy

* Tento text vznikl za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres č. 4, *Jazyk v proměnách času, místa, kultury*.

1 Лопатин В. В., Улуханов И. С. *Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка*. Москва.: ИЦ «Азбуковник», 2016, 812 с.

jsou pojaty dosud nejšíře, avšak bez záruky úplnosti; do slovníku jsou zařazeny, pokud byly v korpusech zaznamenány minimálně ve třech slovech (která nejsou navzájem slovotvorně spjatá). Afixoidy jsou chápány (v úvodu vymezeny) jako první/druhé části složených slov (s. 15); autoři je tedy pokládají za obdobu kořenů (podobně jako radioidy). Tento termín však používají jen ve výkladových částech knihy, nikoliv v hesláři (v příslušných heslech), tam se nevyskytuje a užívá se označení první/druhá část složených slov. To by mohlo bez úzké návaznosti na úvodní výklady být poněkud zavádějící a poukazovat spíše ke skutečným kompozitům (terminologicky se oslabuje souvztažnost s afixy naznačená právě termínem afixoid); autoři tak postupovali zřejmě proto, že samotné zařazení do tohoto slovníku je důkazem, že se nejedná o skutečné členy kompozit. — Uvedené (pojmové i terminologické) řešení se týká problematiky značně komplikované, a jak lze vysledovat z teoretické i příkladové části knihy (u velkého množství hesel) bylo by možné přiřadit ji k otevřeným otázkám (s. 27 a dále).²

Hesla slovníku mají následující části: nadpis hesla, stavba afixu (pojednání o proměnných částech afixu), stať (zpracování významů/funkcí afixu, číslovaných arabskými číslicemi), frekvenční zprávu (o nalezených korpusových dokladech na základě korpusu SYN2010 jako měrného, mívá několik částí: F1 — reprodukce korpusového dotazu, F2 — rozbor výsledků dotazu, není vždy uveden, F3 — počet platných lemmat

-
- 2 Pojetí, vymezení a terminologické označování slovotvorných prostředků přechodného charakteru je dosud v naší i zahraniční odborné literatuře značně rozlišné. Shodně se však většinou odlišují od skutečných slovotvorných afixů a pojmenovávají se pomocí termínů zakončených na *-oid* (*afixoid* — *prefixoid* — *suffixoid*, u nás poprvé Martincová — Savický, 1987). Přechodný slovotvorný postup mezi derivací a (skutečnou) kompozicí bývá nověji nazýván také jako kvazikompozice (kvazikompozita), viz např. i *Nový encyklopedický slovník češtiny* (2017). *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe* (2015) označuje útvary s přechodnými členy cizího původu jako *neoclassical compounds*. Z mnoha příspěvků na toto téma viz např.:
- Bozděchová, I. (2014): K současnému tvoreniu složených názvů osob v češtině. In: S. Mengel (ed.), *Slavische Wortbildung im Vergleich. Theoretische und pragmatische Aspekte*. Berlin, s. 506–526.
- Bozděchová, I. (2016): K pojetí, vymezení a terminologickému označování slovotvorných prostředků přechodného charakteru. In: E. Koriakowcewa (ed.), *Współczesne językoznawstwo słowiańskie: teoria i metodologia badań I Słowotwórstwo*. Siedlce, s. 23–32.
- Martincová, O. — Savický, N. (1987): Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. *Slovo a slovesnost*, 48, s. 124–139.
- Müller, P. O. — Ohnheiser, I. — Olsen, S. — Rainer, F. (eds.) (2015, 2016): *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*, Vol. 3, 4, Berlin/New York/Boston: De Gruyter Mouton. (= *Handbooks of Linguistics and Communication Science (HSK)*).
- Mitter, P. (2004): Vymezení některých prefixoidů a radixoidů v české lingvistické literatuře. *Jazykovědné aktuality*, 41, s. 31–36.
- Opavská, Z. (2003): Krajiní póly fungování kvantifikačně-intenzifikačních prefixoidů? In: Z. Tichá — A. Rangelova (eds.), *Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference*. Praha: ÚJČ, s. 35–41.
- Šmídová, P. (2000): Kvantifikačně-intenzifikační významy prefixoidů (na materiálu současné češtiny). *Jazykovědné aktuality*, 37, s. 87–95.

odhalených na základě vzorku u náleží nad 500 lemmat, F4: zastoupení významů/funkcí počtem lemmat, F5 — výčet lemmat — nejvýše 20 lemmat u vysokého počtu výskytu v korpusech) a nezohledněný materiál (nalezená slova obsahující příslušný řetězec písmen, ale nerelevantní pro popis afixu; není vždy uveden). Domácí afixy jsou zpracovány na základě slov, která jimi byla utvořena (tedy podle posloupnosti, hierarchie slovtvorných procesů), naopak stavební prvky přejatých slov a přejaté afixy jsou zpracovány na základě slov, která je obsahují (vzhledem k nedostatečné informaci o časovém sledu přejímání slov tedy bez ohledu na hierarchii odvození). Tento dvojitý přístup je oprávněný badatelsky, podle našeho názoru zároveň reflektuje i (přirozené) vnímání utvářenosti obou typů slov rodilým mluvčím češtiny (a to i laikem). Vedle standardních hesel jsou ve slovníku hesla informativní (vyznačená podbarvením), obsahující málo doložené domácí afixy. Vzhledem k řídkému užívání výrazů s těmito afixy vycházelo zkoumání z velkého korpusu SYN. V informativním hesle se uvádějí slova, která zkoumaný afix mají nebo o tom lze uvažovat (na rozdíl od standardních hesel se zde nepopisuje stavba afixu) a charakterizují se neplatné nálezy (obsahující řetězce totožné s afixy, které bývají součástí kořene lexému, viz např. u sufixu *-eř*: *pleř, zeř, rukojeř, sleř*, na rozdíl od derivátů *perl-eř, peč-eř*). Informativní hesla o afixoidech uvádějí příklady lemmat bez statistických údajů a jazyk, z něhož afixoidy pocházejí; ve slovníku jsou zahrnuty pouze afixoidy hojněji využívané (nikoli např. afixoidy úzce specializovaných slov). U přejatých slovtvorných prostředků se uvádí jejich jazykový původ, původní význam a význam ve slovech užívaných v dnešní češtině. U obou typů hesel nemají ilustrace významů/funkcí lemmat povahu výčtů, nýbrž jen příkladů.

Jak již bylo uvedeno, *Slovník afixů užívaných v češtině* prezentuje slovtvorné prostředky češtiny dosud v nejrozsáhlejší podobě, navazuje a značně překračuje kvantum uvedené v existujících slovtvorných pojednáních (počínaje *Tvořením slov v češtině* přes výklady v jednotlivých gramatikách češtiny), specifické je také využití korpusových dat. Přesto tento slovník nepředstavuje soustavné zpracování tvoření slov v češtině (to mj. vedle afixace zahrnuje i další slovtvorné způsoby). Záměrně zde nejsou zahrnuty případy substantivizace adjektiv, kombinatorika afixů, jejich konkurence, soustavně se nerozlišují sufixy jednoduché a složené, omezeny jsou informace o hláskových změnách při afixaci (dostatečně popsané v předchozích slovtvorných zpracováních) a nářeční slovtvorba. Zachyceny dále nejsou prostředky uplatňující se pouze u jednotlivých slov, afixy podílející se na tvoření deiktických slov a číslovek, anglické afixy/afixoidy, soustavně není sledován podíl afixace v kompozitech apod.

Česká afixace vykazuje značnou rozmanitost repertoáru prostředků i jejich možného výkladu z pohledu formálního, významového, synchronního i diachronního, není tedy divu, že dosáhnout jednotnosti a úplnosti při jejím popisu je těžko dosažitelný cíl, ne-li nemožný ideál. S vědomím této skutečnosti autoři přistupovali k sestavování slovníku, stanovili si některá omezení (viz výše) a respektovali do určité míry autorský přístup ne vždy zcela názorově jednotný; týká se především synchronního a diachronního přístupu k interpretaci stavby slov (zejména přejatých), vztahu motivace a fundace, pojetí cirkumfixace nebo postoj k chybovosti v korpusech. Vyskytující se dílčí nejednotnost ve výkladech v některých heslech ilustruje tento stav a čtenáři by neměla být na obtíž, měla by jej podněcovat ke srovnávání a k vlastním úvahám. Toho je však schopen pouze čtenář již odborně poučený. Pro inspiraci tak autoři před-

kládají v závěru úvodní části slovníku otevřené otázky, jako jsou například poměr fundace a motivace nebo problematičnost kvantifikace jazykových jevů (v slovníku samém mají kvantitativní údaje jen orientační hodnotu).

Ke slovtvorné problematice přistupuje slovník „netradičně, obráceně“: nikoliv od výsledků tvoření (derivátů), ale od jeho stavebních částí. Umožňuje tak zachytit i prostředky a jejich významy/funkce, které bývají při „tradičním“ postupu opomíjeny. Pro další slovtvorné bádání nabízí díky korpusovým dokladům možnost charakterizovat postavení afixů v systému současné slovní zásoby češtiny i podle jejich frekvence nebo hodnotit a srovnávat jejich produktivitu. Materiálově umožňuje dále např. systémově a významově adekvátně zachytit synonymii afixů, jejich kombinatoriku (v návaznosti na povahu slovtvorného základu a/nebo ostatních slovtvorných prostředků) apod. Korpusové zdroje dat slovníku zaručují reprezentativnost zaznamenaných slovtvorných prostředků, díky ní bude tedy možné slovník využívat jako kvalitní a důvěryhodný základ i k teoretickému zobecňování a závěrům. Zajímavá fakta a příklady ilustrující ve slovtvorné rovině rozmanitost současné komunikace však jistě najdou pozorné čtenáře i mezi laickou veřejností; tak může být zajímavý (možná i poučný?) pohled např. na prvních deset názvů osob se sufixem *-ista* s nejvyšším počtem dokladů: *policista, turista, fotbalista, komunista, hokejista, cyklista, specialista, terorista, nacista, kriminalista*; atd. atd. V neposlední řadě je třeba vyzdvihnout potenciál slovníku pro didaktické účely, a to jak v rámci výuky české slovtvorby na českých školách (především vysokých), tak při výuce češtiny jako cizího jazyka, ve které může posloužit jako praktický zdroj a pomocník při osvojování slovní zásoby a formování povědomí o jejím slovtvorném systému. Slovník afixů jistě výhodně využijí dále také autoři učebnic českého jazyka.

Slovník afixů užívaných v češtině přináší vedle vlastních jazykových informací v pojednáních o jednotlivých afixech i kulturní či historické informace s afixy a se slovy jimi tvořenými související; má tak potenciál zaujmout nejen lingvisty, ale také širší veřejnost. Pro ilustraci o slovníku výše uvedeného a pro zajímavost závěrem tedy uvedme příklady zpracování dvou afixů (málo doložených):

-endo (s. 183): sufix mají jen ojedinělé deriváty, byť po jistou dobu vysoce frekventované (název filmu *Pupendo*, frekvenčně s ním stouplo i apelativum *pupendo*). Okazionalismy *bavendo, bruslendo, ubrusbalendo*. Takto je zakončena řada názvů románského původu užívaných v hudbě (*de*)*crescendo, diminuendo*, hraničním případem srozumitelnosti je *brumendo*, u kterého lze předpokládat onomatopoický základ (mezi neplatnými nálezy je u tohoto sufixu uveden v korpusu doložený řetězec typu *zavřendo*, má být psán zvlášť: *zavřen do*).

-enko (s. 188): z domácích zdobných a zhrubělých substantiv v korpusu doloženo jen *pivenko* (TSC uvádí *kladívenko*), cca 99 % korpusových dokladů tvoří ukrajinská příjmení typu *Ševčenko*; jejich nápodobou, perintegrovaným sufixem *-čenko*, vznikly názvy osob *nemakačenko, nefachčenko*.